

LUBOMÍR NOVÝ

CESTA LITERÁRNÍHO HRDINY A ŽIVOTNÍ DRAHA ČLOVĚKA

Pro specifikaci filozofických a sociologických přístupů k analýze fenoménu životní dráhy¹ je nesporně užitečné — již vzhledem ke komplexnosti a interdisciplinárnosti problému — vzít v úvahu postupy jiných disciplín. K těm patří (kromě biologie člověka, historie či psychologie) též literární věda. Neodvažujeme se zde ovšem vyslovovat o složité problematice soudobých teorií literatury: jde nám spíše o zamyšlení nad možnými podněty J. Lotmana — jednoho z jejích dnešních sovětských představitelů —, a to na základě jeho zajímavé studie O metajazyce typologických deskripcí kultury,² která je ukázkou plodného kontaktu mezi filozofií, sociologií a literární vědou a svým způsobem podle našeho názoru realizuje známou Gorkého charakteristiku literatury jako „čelovekovedenijsa“. Lotmanova studie se sice týká širší problematiky sémiotiky kultury, do značné míry však vychází z materiálů literárních a tomuto aspektu budeme také věnovat hlavní pozornost.

Každý model kultury lze podle Lotmana popsat v prostorových (topologických) termínech. Různé druhy textů kultury (např. sakrální text, balet, právní normy) se chápou jako varianty určitého invariantního textu: takto získaný text-konstrukt nazývá autor textem kultury, což je obraz světa dané kultury. Při tom rozlišuje dva aspekty otázky: prostorovou strukturu obrazu světa a prostorový model jakožto metajazyk deskripce typů kultury. Mezi nimi existuje určitá souvztažnost, vztah homeomorfismu.

Texty kultury dělí Lotman na dva druhy podtextů:

a) Podtexty charakterizující strukturu světa. Vyznačují se nehybností a odpovídají na otázku, jak je svět uspořádán; jejich prostor je diskrétní, případně změny jsou změnami systému. Metajazyk deskripce se zde týká vnitřní organizace daného modelu světa (nejen prostorové, ale i sociální, náboženské, etické atd.), vyznačující se určitou orientovaností a vyjadřující též určitou axiologickou hierarchii, a to pomocí různých sémantických opozic (nahore — dole, pravé — levé, koncentrické — excentrické, na této straně — na oné straně hranice, rovné — zakřivené, inkluzivní — exklu-

živní, tj. zahrnující mne — vylučující mne). Nepohyblivé elementy textů charakterizují kosmologickou, geografickou, sociální atd. strukturu světa — vše, co se dá spojit pojmem „okolí hrdiny“. Nepohyblivé postavy textu jsou na tyto sféry upevněny, nemohou měnit své okolí, jsou personifikovanými okolnostmi, představují jen jméno svého okolí, strukturu v její invariantní podstatě.

b) Podtexty charakterizující místo, postavení a činnost člověka ve světě, jež ho obklopuje. Vyznačují se dynamičností, popisují pohyb určitého subjektu uvnitř daného kontinua, jejich vlastností je syžetovost. Rozpadají se na situace (epizody) a odpovídají na otázky „co a jak se stalo“, „co člověk udělal“. Metajazyk deskripce syžetu je spjat s trajektorií, s dráhou přemístování bodu, zejména — s teorií grafů. Pohyblivým elementem textu je „hrdina“, jeho funkcí je právě pohyb z jednoho okolí do druhého; je to cesta hrdinů, uskutečňující pohyb uvnitř toho univerzálního prostoru, který představuje jejich svět. Tito hrdinové skrývají v sobě možnost rozrušit danou klasifikaci a nastolit novou, představují strukturu v její mnohostranné variativnosti. Právě proto, že ke struktuře jakéhokoli modelu kultury patří nemožnost proniknutí za hranici, je nejtypičtější výstavbou syžetu — pohyb za hranici prostoru. Schéma syžetu vzniká jako boj s konstrukcí světa.

Tato základní rozlišení jsou východiskem pro další propracování modelů kultury, a to pomocí topologických termínů: hranice prostorů, jejich základní členění na vnitřní a vnější (my — oni, tento — onen svět, nahore — dole, posvátný — profánní, kultura — barbarství, inteligence — lid, kosmos — chaos, tj. také určení rázu sociologického a axiologického). Autor tyto otázky dále specifikuje, zejména na bázi literárních textů. Nás nyní zajímají především ty pasáže, které se zabývají problematikou deskripce syžetu (tj. „cestou“ hrdiny jakožto pohyblivého elementu textu) a mají nejbliže k vlastní problematice životních drah.

Syžet textu se může zobrazovat pomocí pohybu určitého bodu uvnitř modelu kultury. Vždy představuje cestu, trajektorii přemístění určitého bodu v prostoru modelu kultury. Popisem různých okolí syžetu získáváme sumu syžetů, které možno chápat jako varianty jedné syžetové invarianty. Souvislost mezi typem okolí a topologií prostoru může se chápat jako vztah podmíněnosti mezi modelem kultury, obrazem světa na straně jedné, a typem syžetů na straně druhé.

Zmíněný pohyb bodu (protnutí hranic mezi prostory) je vyjádřen v trase a sama existence trasy vymezuje tři typy charakteristik syžetového textu: a) směr (např. z vnějšího prostoru do vnitřního, nebo naopak); b) realizace pohybu; typová cesta udává průběh, ale reálná trajektorie ho nemusí splnit; c) odchylka z cesty; trasa definuje již odchylku od typové cesty (ať již jako zákaz jiné cesty nebo jako výběr mezi několika cestami).

Syžetový pohyb postavy (událost) spočívá v tom, že postava protne hranici prostoru modelu (nedojde-li k tomu, nejsou syžetové změny „událostí“). Složitě modely kultury představují hierarchii konstrukcí, a složitě texty kultury — hierarchii rovin. Ve složitých syžetových textech může trajektorie hrdiny protínat nejen základní hranici modelu kultury, ale může se též nacházet v pohybu ve vztahu k více dílčím rozhraněním. Trajektorie se mohou na sémantické rovině interpretovat jako „cesta

člověka“, „událost“, a tedy mohou odrážet to, co se v rámci daného textu kultury považuje za „událost“. Tak např. smrt člověka, získání nebo ztráta bohatství, svatba atd. budou „událostí“ z hlediska jednoho systému, a z jiného hlediska událostí nebudou.

Jestliže v jazyce prostorového modelování určujeme syžetovou událost jakožto přechod z jedné struktury do druhé, vzniká otázka, zda pohybuující se prvek má „svůj“ a „cizí“ prostor. Když říkáme: „postava je zformována daným sociálním prostředím“ nebo „zosobňuje národní charakter“, vyhlášíme shodu postavy s nějakým prostorem modelu kultury (se sociálním, nacionálně psychologickým).

Jedny a tytéž reálné texty, nazírané na různých rovinách modelování, mohou dávat různé obrazy. Tak např. na abstraktnější rovině bude syžet prezentován jako schéma všech přípustných (v mezích dané struktury) pohybů hrdiny, na konkrétnější rovině — jako realizace jedné z těchto cest.

Obecně tedy: mezi pojmy „událost“ a „syžet“ na straně jedné a modelem kultury na straně druhé existují určité závislosti, které lze popsat v prostorových (a zejména v topologických) termínech.

Lotmanova studie, třebaže je věnována sémiotice kultury, vybízí k tomu, abychom uvažovali o některých možnostech jejího využití v sociologii životních drah.

Především, reprezentuje poněkud jiný přístup, než s jakým se setkáváme v úvahách historiků.³ Klade otázku metajazyka deskripce kultury, otázku pojmoslovné výstavby, s jejíž pomocí by se daly popsat životní dráhy jako obecně lidský (případně obecně sociologický) fenomén (v tom by se úsilí Lotmanovo blížilo spíše té formulaci otázky, jakou nalézáme v psychologické monografii Ch. Bühlerové⁴). Dalo by se totiž vyjít z předpokladu, že systémově učleněný, racionálně zjistitelný řád představuje nejen kultura (a její texty), ale také společnost, a že i tato společnost je v širším smyslu kulturou, s více či méně pevným systémem vztahů a významů. Z toho by plynulo, že také společenské struktury mají své modely, mají své texty — a ty jsou popsatelné pomocí určitého metajazyka. Jinými slovy: životní dráhy příslušníků určitého společenství by se daly pojmut jako sociální text, a ten — jako obraz světa dané society.

Také tento typ textu by bylo možné popsat pomocí topologických, prostorových termínů: vždyť řada sémantických opozic, jež Lotman používá, týká se eminentně sociálních vztahů, jako např. nahoře — dole, my — oni, naše civilizace — jejich civilizace, profánní — posvátný, inteligence — lid. Navíc, dimenze sociální je do Lotmanovy koncepce zapracována v podobě tzv. podtextu charakterizujícího strukturu světa, organizaci daného modelu světa (sociálního, náboženského, etického).

A nejen to: pokud Lotman přechází k rozboru tzv. syžetovosti (pohyb hrdiny v daných prostorech), máme tu co činit již bezprostředně s modely, jež popisují životní dráhu hrdiny (smrt, získání nebo ztráta bohatství, svatba atd. jako „události“), jeho „pouť“ životem, tj. pohyb subjektu v sociálním prostoru a čase (což je neodmyslitelným atributem filozoficko-sociologické charakteristiky životní dráhy). Není náhodné, že Lotman uvádí takové příklady hrdinů literárních textů (Odysseus, Orfeus, Don Quijote, Gil-Blas, Rastignac, Čičikov, Pierre Bezuchov aj.), které jsou obrazem ži-

votní dráhy, pouti. Životní dráha by se takto dala chápat jako složitý sy-
žetový text.

Takto, přes literární teorii (a sémiotiku kultury vůbec), dostáváme se k otázce životní dráhy jako procesu umělecky (literárně) ztvárněného, tj. mimo jiné k otázce, zda pro sociologa nemůže být rovněž literární biografie „empirickým“ sociologickým materiálem. Při veškeré stylizaci a „imaginárnosti“ literárních hrdinů a jejich životní pouti existuje určitá hluboká korespondence mezi tímto obrazem (případně projektem) a sociální skutečností, reálnými biografiemi. Jestliže by bylo možné vybudovat meta-jazyk deskripce kulturních modelů, pak by mohl platit nejen o literárních (a kulturních) textech, ale také o sociální skutečnosti, tj. z jeho hlediska by se sociální skutečnost (reálné životní dráhy) a kulturní modely (např. v literárních životních drahách) daly chápat jako varianty jednoho invariantního systému.

Životní dráhu můžeme kromě toho chápat jako uspořádaný významový systém, jako systém znaků, a použít na její rozbor prostředků, jež by se daly nazvat sociální sémiotikou. Dá-li se např. automobil chápat jako sociální znak, může být sociálním znakem i životní dráha nebo některé její základní rysy: např. rysy profesí, v nichž se „dělá kariéra“, lze pojmout jako soustavu sociálních znaků a studovat ji pomocí sémiotiky (systému sémantických opozic, binárních pojmů).

Metodologicky diskusní zůstávají — kromě již zmíněných problémů — některé další otázky.

Zejména jde o tu skutečnost, že u Lotmana se hrdina pohybuje v nepohyblivém, statickém prostoru, že „organizace daného modelu světa“ je statickým řezem, zatímco životní dráhy lidí se odvíjejí v pohyblivém, proměnlivém sociálním prostoru. Vzniká otázka, zda metajazyk deskripce sociálních modelů může být adekvátní svému předmětu, přijmeme-li dichotomii „nehybného sociálního prostoru — pohybujícího se jednotlivce“, a zda tento přístup neplatí pouze v podmínkách statického, invariantního, petrifikovaného, lidskou praxí jen stále v jeho strnulosti obnovovaného světa. V sociologii životních drah se totiž neustále setkáváme se skutečností, že pohyb „hrdiny“, subjektu životní dráhy, je vždy pohybem v proměňujícím se prostoru, že hrdina i „okolí“ má vždy sice jistou setrvačnost, ale zároveň také — pohyb, významové proměny.

Druhým závažným problémem je otázka, zda metajazyk deskripce sociální skutečnosti může vystačit termíny prostorovými (topologickými). Lze zajisté konstruovat sociální univerzálie, avšak není již tak zcela jednoznačné, zda tato konstrukta nejsou příliš „prázdnu“ abstrakcí, zda by se při aplikaci na sociologii nestala schématem, jemuž uniká vlastní předmět zkoumání, neodmyslitelný od historičnosti, od časových (případně časoprostorových) dimenzí.

Bez jejich uplatnění se marxistická filozofie a sociologie životní dráhy neobejde. Zároveň se však domníváme, že ve svých analýzách a při rozpracovávání svých vědeckých jazyků může z Lotmanovy studie (a z literární vědy vůbec) načerpat mnoho podnětů, najít mnoho shodných či alespoň blízkých problémů — při plném respektu ke specifičnosti všech těchto disciplín.

- ¹ Tento příspěvek je částí větší práce o životní dráze jako filozoficko-sociologickém problému.
- ² Lotman, J.: *O metajazyke tipologičeskich opisaniij kul'tury*. In: *Recherches sur les systèmes signifiants*. The Hague—Paris 1973, s. 545—574.
- ³ Srov. např. Carr, E. H.: *Co je historie?* Praha 1967.
- ⁴ Bühlerová, Ch.: *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig 1933.

ПУТЕШЕСТВИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ И ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ЧЕЛОВЕКА

Исходя из анализа статьи Ю. Лотмана «О метаязыке типологических описаний культуры», автор высоко оценивает возможности применения этой концепции и инструментов описания (семантических оппозиций, топологических дифференциаций) в области философского и социологического изучения реальных жизненных путей (траекторий социальных субъектов в социальном пространстве и времени). Вместе с тем надо — по мнению автора — в процессе аппликации метода Лотмана на социальную действительность преодолевать односторонность топологических понятий и статически конципированной «окружающей среды» человека.

DIE WEGE DES LITERARISCHEN HELDES UND DER MENSCHLICHE LEBENS LAUF

Der Verfasser bewertet den Beitrag von J. Lotman „Über die Metasprache der typologischen Deskriptionen der Kultur“ als sehr wertvoll für die Deskription der realen Lebensläufe (der Trajektorien des sozialen Subjektes im sozialen Raum und in der sozialen Zeit), u. a. aufgrund der von Lotman vorgeworfenen semantischen Oppositionen und topologischen Differenzierungen. Zugleich ist der Verfasser der Meinung, dass man bei dieser Applikation der Lotman's Methode an die soziale Welt die Einseitigkeit der topologischen Begriffe und der statisch konzipierten „Umwelt“ überwinden soll.